

Katynmassakren i en ny vurdering

Festtale ved tildelingen af Hannah-Arendt-prisen i 2008

af Victor Zaslavsky
– 4. december 2008

Victor Zaslavsky

Oversat til tysk af Ute Szczepanski

Oversat fra tysk af Jens Ellekær

Kilde: *Heinrich Böll Stiftung* (www.boell.de)

Det hører til de mest overraskende og lykkeligste begivenheder i mit liv som forsker at modtage en så agtet pris som ”Hannah-Arendt-prisen for politisk tænkning”. I betragtning af rækken af fremragende navne, som tidligere har modtaget prisen, må jeg først overbevises om, at min ”*Klassen-säuberung*” (Klasseudrensning) fortjener denne udmærkelse. I mellemtiden glæder det mig meget, at *Bundeszentrale für politische Bildung* har givet en særudgave af min bog i opdrag hos *Wagenbach-Verlag*, som skal uddeles til skolebiblioteker, lærere og unge mennesker.

Som historisk orienteret sociolog har jeg sat mig tre væsentlige mål: for det første at fremlægge de historiske detaljer og nogle entydige og afgørende dokumenter, som påviser de historiske fakta og uomtvisteligt identificerer gerningsmændene bag Katynmassakren; for det andet at indordne det vanskeligste og vigtigste problem i tolkningen af massakren i en langt større sammenhæng af totalitære strategier og metoder i det, jeg betegner som ”klasseudrensning”; og endelig at forklare, hvordan en sådan massiv forfalskning gennem et halvt århundrede kunne eksistere som den ”officielle version” af historien, udbredt af forskere, politikere

og lærebøger, ikke blot i Østblokken, men også i Vesten.

Indledningsvis vil jeg gerne forklare, hvad der fik mig til at beskæftige mig med Katynmassakren, og hvordan den blev forstået i Sovjetunionen inden dennes undergang. Katyn-sagen var i Sovjetunionen kendt dels som en af nazisternes forfærdelige forbrydelser, dels som et forsøg fra Goebbels’ propagandaapparat på at så splid mellem Rusland og Polen. Umiddelbart efter befrielsen af området ved Katyn oprettede den sovjetiske regering sin egen undersøgelseskommission, som udelukkende bestod af sovjetborgere og var ledet af den sovjetiske hærs chefkirurg, Nikolaj Burdenko. Kommissionens navn var samtidig dens formål:

Særkommission til fastlæggelse og undersøgelse af de omstændigheder, som førte til de fascistiske tyske indtrængeres skydning af de krigsfangne polske officerer i skoven ved Katyn.

Burdenko-kommissionens forudsigelige resultater blev gjort almindeligt kendte, og enhver tvivl om deres sandfærdighed blev imødegået med indignation. Den simple kendsgerning, at polakkerne blev dræbt af tyskerne, syntes uigendriveligt at have været blevet bevist.

Mens størsteparten af den sovjetiske befolkning godtog den officielle propaganda, var der to grupper, som tvivlede på den officielle forklaring. Mange russiske intellektuelle satte spørgsmålstegn ved denne fremstilling, idet de var fuldt ud klar over, at ikke kun det nazistiske, men også det stalinistiske regime var i stand til at udføre en forbrydelse af dette omfang. Det, at den sovjetiske rege-

ring efter Anden Verdenskrig erklærede området ved Katyn for en ”forbudt zone” og afviste internationale undersøgelser, gav næring til deres mistænksomhed. Dette blev i stærk grad betragtet som en indikation på en sovjetisk involvering i sagen.

Studerende ved de store sovjetiske universiteter udgjorde en anden del af den sovjetiske befolkning, som var rede til at tvivle på den officielle propaganda. Måske kan min personlige erfaring være nyttig her. Jeg tilhører en generation, der er kendt som ”generation 1956”, og som omfatter dem, som i 1956 var mellem 15 og 24 år, og hvis politiske opvågningen begyndte under afstaliniseringsfasen. I hine euforiske år begyndte vore studiekammerater fra Polen at tale om Katynmassakren. De havde, som det overvældende flertal af den polske befolkning, aldrig tvivlet på, at det var sovjetrusserne, som skød de polske officerer.

I foråret 1956, kort tid efter Khrusjtjovs såkaldte ”hemmelige tale” på SUKP’s 20. partikongres, bekræftede Khrusjtjov alle rygterne om Den Store Terror og lovede yderligere afsløringer. En dag mødtes jeg og nogle medstuderende med en auditor, som havde deltaget i Burdenko-kommissionens arbejde. Han fortalte os, at det var specialkommandoer fra den hemmelige sovjetiske tjeneste, som havde myrdet polakkerne. Jeg husker stadig hans ord nøjagtigt: ”Det har vore gjort.” Han forklarede også, hvorfra han vidste det: Ligene havde stadig vielsesringe og guldtænder. Mens SS havde fået befaling om at fjerne alt guld fra ofrene, havde NKVD’s specialkommandoer ikke sådanne anvisninger. Senere diskuterede vi, hvorfor denne militærjurist, der igennem et årti havde forholdt sig tavst, pludselig talte om kommissionens arbejde og betroede os disse frygtelige detaljer. I det klima, som nu herskede, hvor det stalinistiske regimes forbrydelser blev hængt ud, talte mennesker med en hidtil ukendt åbenhed om fortiden, og næsten dagligt kom der nye afsløringer. Sandsynligvis var juristen overbevist om, at sandheden om Katyn alligevel snart på den ene eller anden måde ville komme for dagens lys. Det syntes at være det rette øjeblik at afslutte sagen på og åbne et nyt kapitel. Massegravene ved Katyn ville da

kunne være blevet føjet til den lange liste af forbrydelser og ugerninger begået af Beria, hans medskyldige og Stalin selv.

Så marcherede de sovjetiske tropper ind i Ungarn, og afstaliniseringskursen ophørte. Der gik måneder og år, og Katynmassakren blev aldrig mere bragt op. Først i Sovjetunionens sidste år – under Gorbatsjovs *perestrojka* – blev en del af arkivmaterialet over Katyn-sagen gjort tilgængelig for russiske og polske historikere. De afgørende dokumenter kom dog først for dagen efter Sovjetunionens sammenbrud.

Jeg vil her gerne fremhæve to dokumenter, som, hvis det drejer sig om at afdække kendsgerningerne og de ansvarlige, er tilstrækkelige til at afslutte Katyn-sagen: brevet til politbureauet af 2. marts 1940, underskrevet af Beria og Khrusjtjov, og politbureauets beslutning af 5. marts 1940.

Det første brev er et grupp vækkende dokument, hvori Khrusjtjov som førstesekretær for Ukraines Kommunistiske Parti sammen med Beria tilrådede deportation af næsten 60.000 pårørende til polske officerer til fjerntliggende regioner i Sovjetunionen. Som en af Stalins nærmeste partikammerater havde også Khrusjtjov ansvar for massakren ved Katyn og andre forbrydelser på denne tid. Man kan med sikkerhed gå ud fra, at der eksisterer talrige andre dokumenter, som kunne dokumentere Khrusjtjovs personlige ansvar for klasseudrensningen i Østpolen. Alt dette tydeliggør, hvorfor Katyn-sagen aldrig blev nævnt under højdepunktet af Khrusjtjovs afstalinisering.

Det andet dokument er politbureauets befaling til NKVD af 5. marts 1940 om at behandle sagerne for 25.700 polske krigsfanger (14.700 fanger i lejrene ved Koselsk, Starobelsk og Ostasjkov og 11.000 yderligere i fængslerne i det vestlige Ukraine og det vestlige Hviderusland) med ”særlige procedurer”, nemlig ”uden tilsigelse, angivelse af sigtelse, forundersøgelser og uden at rejse anklage” at idømme dem dødsstraf ved skydning.

I ”Den Store Terror”s tid, 1937-38, hvor omkring 800.000 mennesker blev dømt til døden og omkring 350.000 døde under forhør, plejede medlemmerne af politbureauet at sætte to eller tre

underskrifter på anordninger, som førte til skydning af tusindvis af medlemmer af deres egen partibasis, eller på dokumenter, som bemyndigede det hemmelige politi til at skyde hundredtusinder af almindelige sovjetborgere. Sagen med de polske krigsfanger, borgere fra en anden stat, krævede underskrifter fra et flertal af politibureauets medlemmer, hvorved de tilstedeværende delte ansvaret med hinanden som i en ”blodpagt”. Den første side i Berias foreløbige beslutning bærer underskrifterne af J.V. Stalin, K.J. Vorosjilov, V.M. Molotov og A.H. Mikojan. To yderligere medlemmer, M.I. Kalinin og L.M. Kaganovitj var ikke tilstede ved mødet, men gav senere deres samtykke. Hvorfor gjorde de syv mænd det?

En historiker, som i dag søger efter årsagerne til henrettelsen af de polske officerer, kan ikke stille sig tilfreds med psykologiske forklaringer og hensynet til den nationale sikkerhed. Argumentet om, at man var nødt til at acceptere kriminelle metoder, når det drejede sig om Sovjetunionens sikkerhedsinteresser, kan således ikke blive stående uantastet. Vi må ikke glemme, at skydningen af de polske officerer blev ledsaget af deportation af deres pårørende – kvinder, børn og gamle – til Kasakhstan for en periode på ti år (hvad for mange betød den sikre død), samt af konfiskering af deres ejendom. Dette viser, at den nationale sikkerhed kun udgjorde ét aspekt for politibureauets beslutning - og ikke en gang det vigtigste..

Som Hannah Arendt skarpsindigt har bemærket: Total terror, det totale herredømmes væsen, udgør et uforligneligt instrument til at fremme natur- eller historieprocesser. (...) I praksis betyder det, at terror på stedet eksekverer den dødsdom, som naturen angiveligt har fældet over ”mindreværdige racer” og ”livsuegnede individer”, eller som historien har fældet over ”uddøende klasser” og ”dekadente folk” uden at skulle vente på naturens og historiens mere langsomme og usikre tilintetgørelsesproces.¹

Da medlemmer af den stalinistiske ledelse gav befaling til at dræbe tusinder af officerer og til at

deportere hundredtusinder af Østpolens beboere, var de bekendte med de retlige normer og procedurer. De vidste, at deres handlinger var i modstrid med deres egen forfatning og deres egne love. Alligevel betragtede de ikke sig selv som kriminelle, men snarere som velgørere af menneskeheden, idet de jo blot fremmede historiens forløb ad den fremadgående vej til et ”perfekt samfund”. Historien havde allerede dømt disse grupper til ”social uddøen”; den sovjetiske ledelse skulle blot bidrage med sin del for at fremme denne historiske udvikling på en rationel og systematisk måde.

Hvis vi udvider vort perspektiv og undersøger, hvad der skete under den 20 måneder lange sovjetiske besættelse af Østpolen, vil vi - omfanget af undertrykkelsen af den almindelige, værgeløse befolkning taget i betragtning - uden vanskeligheder kunne erkende, at mordet på de polske officerer kun var toppen af isbjerget.

Russiske historikere, som arbejder sammen med *Memorial Society* har publiceret en vigtig undersøgelse af den undertrykkelse, som overgik polakkerne. Omfanget og styrken af undertrykkelsen kan forklares ved, at kampe mod ”klassefjender”, knusningen af den ”nationalistiske kontrarevolution”, ”likvideringen af kulakklassen” og udrensningen af ”upålidelige elementer” fra områderne langs statsgrænsen – operationer i den stalinistiske terror, som i Sovjetunionen strakte sig over mindst 20 år – i Østpolen var komprimeret til et tidsrum på mindre end to år. På kun 20 måneder blev flere end 400.000 mennesker fængslet, deporteret eller skudt.

I 1940 blev der gennemført tre på hinanden følgende deportationer fra Østpolen. Deportationerne var planlagt til mindste detalje. Hver operation blev udført i løbet af en enkelt nat, således at underretningen herom ikke bredte sig, og de berørte ikke kunne flygte eller skjule sig. Ved siden af tusinder af NKVD-agenter og militssoldater blev der ved identifikation, overvågning og tilbageholdelse af målgrupperne anvendt kommunister og medlemmer af regionale kommunistiske ungdomsorganisationer samt såkaldte ”lokale aktivister”. Således indberettede NKVD’s hovedan-

¹ Hannah Arendt: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. München: Piper 1996, 5. Auflage, s. 958f

svarlige for deportationen fra en af regionerne med tilfredshed, at af de næsten 70.000 oplyste personer var det *ikke lykkedes én eneste* at undslippe. En vigtig omstændighed, der havde bidraget til denne succes, lå i den ”særlig glædelige kendsgerning”, at de polske kommunister i regionen havde løst deres opgave med stor personlig iver, og at de havde kunnet regne med hjælp fra 15.000 ”lokale aktivister”. Disse havde endvidere utvivlsomt været motiverede af at kunne tilegne sig de deporteredes besiddelser.

De deporteredes skæbne var forfærdelig. I en rapport fra Sibirien til Moskva hed det:

Den høje dødelighed er et resultat af, at de deporterede ikke er vant til det sibiriske klima; de fleste har ikke egnet tøj og ikke solidt fodtøj, hvilket fører til tilfælde af influenza og forkølelse med dødelig udgang. Den høje dødelighed øges på grund af utilstrækkelig ernæring, som især børn og ældre lider under.

I 1941 blev deportationerne fra Østpolen intensiveret, og denne strategi begrænsede sig ikke længere kun til polakker. Estland, Letland, Litauen, Bessarabien og det nordlige Bukovina, som i mellemtiden var blevet annekteret af Sovjetunionen, blev nu ligeledes ramt af deportationer. Den sidste deportation fra polsk område begyndte natten til den 20. juni 1941, men kunne på grund af udbruddet af krigen mod Tyskland ikke gennemføres. Det tyske angreb på Sovjetunionen den 22. juni 1941 gjorde en ende på de sovjetiske deportationer, dog blot for at bane vejen for, at det nazistiske regime kunne virkeliggøre sin plan om et ”fuldkomment samfund”, der sigtede mod den totale tilintetgørelse af jøder, kommunister, polske intellektuelle og andre.

Sammenlignende studier af deportationerne fra de områder, som blev besat af Sovjetunionen i overensstemmelse med Molotov-Ribbentrop-pagten, er endnu i deres vordende fase; de er af afgørende betydning for forståelsen af den totalitære sovjetiske stats virkemåde. En sammenlignende analyse gør det muligt præcist og med en rigdom af data, som for få år siden var utænkelig, at klarlægge hensigterne hos den stalinistiske ledelse af SUKP.

Hvordan skal Katynmassakren på de polske krigsfanger i sammenhæng med de massive deportationer af den værgeløse befolkning kategoriseres? Hvordan skal socialforskere kategorisere, analysere og sammenligne denne undertrykkelse? Der har været ansatser til at kategorisere den som et folke mord. Men selv om man betragter den i den større sammenhæng med forholdene i Østpolen under den sovjetiske besættelse, passer Katynmassakren dog ikke ind i definitionen på et folkemord, således som den blev indført af Raphael Lemkin og udviklet og kodificeret af FN. Ofrenes etniske herkomst spillede ikke nogen særlig rolle i udvælgelsen af dem. Vi må beskæftige os med gerningsmændene for denne forbrydelse og forstå, at polakkers deltagelse i organiseringen og gennemførelsen af deportationerne af egne landsmænd var massiv. Altså kan der ikke være tale om folkemord.

Det var snarere et eksempel på ”klassicid”, for at anvende Michael Manns begreb, eller, endnu bedre, på klasseudrensning. Som Arendt minder os om:

Indføringen af begrebet om den ’objektive modstander’ er for funktionen af totalitære regimer vigtigere end den ideologisk fastlagte definition af, hvem modstanderne er på en given tid.² (...) Udvalget af dem er aldrig fuldkommen tilfældig, (...) De skal fremstå som troværdige modstandere.³

Konceptet for den ”objektive modstander” er et kendetegn på den totalitære ideologi og den totalitære tankegang, som den fremkaldte. Såvel lederne som bevægelsens basis delte forestillingen om en af ”folkefjender” befolklet verden. Nikolaj Semasjko, en gammel bolsjevik, som i årevis var sovjetisk sundhedsminister, krævede et klassebaseret udgangspunkt i lægevidenskaben:

En sovjetisk læge bør have et klassebaseret udgangspunkt. At behandle en kulak bør ikke være hans højeste prioritet.

Wanda Bartoszewicz, som var et loyalt medlem af Polens Kommunistiske Parti og Komintern og

² Ibid., s. 878

³ Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland and New York: Meridian Books, 1958, s. 466

overlevede udrensningssaktionerne under Den Store Terror, blev i slutningen af 1941 sendt til opsamlingslejrene for frigivne polakker for at rapportere om disses holdninger. Hun vendte tilbage med følgende anbefaling:

99% af disse mennesker er løsladt fra fængsler, lejre og eksil.. De er alle uforbederlige fjender af Sovjetunionen og rede til at hævne, hvad der er blevet tilføjet dem. Intet kan forandre de mennesker, som jeg her befinder mig blandt; det eneste, man kan gøre, er at eliminere dem.

Den ”objektive modstander” er et skadedyr og bør behandles i overensstemmelse hermed. Konceptet om individuel skyld eksisterer ikke. Masseterror, som baserer sig på ideen om at rense samfundet for fremmede og skadelige elementer, for parasitter (dvs. for dem, der tilhører en etnicitet eller social klasse, der ses som fjenden), udgør en fællesnævner for nazi- og sovjetregimet. Fra begyndelsen har begge systemer forfulgt det mål ikke blot at eliminere deres politiske modstandere, men hele samfundsmæssige grupperinger, som er fordømt ved deres blotte eksistens: ”objektive modstandere” og ”folkefjender”. Hannah Arendts store erkendelse var netop dette: Trods alle åbenlyse forskelle mellem nazismens og stalinismens totalitære ideologier, hvad angår deres udspring, deres respektive strategier og deres visioner for et fremtidigt perfekt samfund, eksisterer der et analyseniveau, som lader deres ligheder og fælles kendetegn træde frem, og som viser, at disse er af endnu større betydning end forskellene. Det er det, der gør det muligt for os at beskæftige os med sammenlignende studier over helt forskellige totalitære systemer.

I dag er institutionsanalysen - altså den grundige udforskning af totalitære systemers samfundsmæssige institutioner og politik, af deres regerende partier, étpartistatssystemer, militær-industrielle komplekser, undertrykkelsesinstrumenter, censur, propagandaapparater og koncentrationslejre – den mest udviklede og udbredte metode til sammenlignende udforskning af totalitære systemer. Klasseudrensningspolitikken er tvilling til den langt ældre politik for etnisk udrensning.

Disse to udgør en fælles karakteristik af de politiske linier i Hitlers og Stalins regimer.

Mordene ved Katyn var perfekt planlagte og organiserede. Det samme gælder sletningen af sporene og forfalskningen af historiske optegnelser. Heri ligger en yderligere lære af Katynmassakren, som vedrører den ”officielle version” af historien. For Stalin blev det en regulær besættelse at sløre Katynmassakren og at give nazisterne skylden.

Som et eksempel kan anføres, at da den polske opstand mod den tyske besættelse den 1. august 1944 blev indledt i Warszawa, befandt de sovjetiske tropper sig kun få kilometer væk på den østlige bred af Wisła. Da repræsentanter for den polske eksilregering i begyndelsen af august rejste til Moskva for at bede om sovjetrussernes hjælp, fremlagde Stalin sine betingelser. En af disse var, at de sovjetiske tropper kun ville gribe ind i kamphandlingerne, hvis den polske eksilregering i London offentligt erklærede, at massakren på de polske officerer ved Katyn ikke var blevet begået af sovjetrusserne, men derimod af nazisterne. Stalin må afgjort have vidst, at denne betingelse var fuldstændig uacceptabel, og formentlig fremsatte han den blot for at ydmyge sine forhandlingspartnere. Det stalinistiske propagandaapparat iværksatte en bred kampagne af forfalskning og sløring, som drog fordel af vestlige politikeres og historikeres medvirken. Sovjetrusserne forsøgte at give tyskerne skylden for massakren.

Efter at sovjetrussernes forsøg på under Nürnbergprocessen at fremstille nazisterne som de skyldige i Katyn var slået fejl, skabte de deres egen ”officielle version” af begivenhederne, der blev udbredt i udlandet gennem deres enorme propagandaapparat, samt gennem mobilisering af deres tilhængere og sympatisører i Vesten, især i de kommunistiske partier.

Et af de bemærkelsesværdige dokumenter, som anskueliggør de metoder, hvormed den sovjetiske version af begivenhederne blev opretholdt, er brevet i 1959 fra formanden for KGB, Aleksander Sjelepin, til Khrusjtjov, hvori han anmoder om tilladelse til at destruere omkring 22.000 personalakter for polske krigsfanger, som i henhold

til politbureauets beslutning af 5. marts 1940 var blevet skudt. KGB-formandens begrundelse fortjener en nærmere betragtning. Jeg citerer et uddrag fra brevet:

Samtlige akter for de 21.857 tilfælde opbevares i et forseglet rum. Dokumenterne over forløbene er ikke af afgørende betydning for de sovjetiske organer, lige som de heller ikke har nogen historisk værdi. Det er usandsynligt, at de skulle være af virkelig interesse for vore polske venner. Uforudsigelige omstændigheder kunne imidlertid føre til en afsløring af operationen – med alle mulige uvelkomne konsekvenser for vort land. Især hvad angår dem, som blev skudt i skoven ved Katyn, foreligger der en officiel version af begivenhederne.

Denne blev, skriver KGB-formanden, i 1944 fastlagt af Burdenko-kommissionen. I henhold til kommissionens beslutninger blev samtlige af disse polakker likvideret af de tyske besættede. Disse beslutninger, fortsætter Sjelepin, ”er fast forankrede i verdensoffentlighedens bevidsthed”. Den bedste mulighed for at opretholde denne version var ifølge Sjelepin at tilintetgøre kompromitterende dokumenter. Hans anbefaling blev støttet af politbureauet, og således blev dokumenterne over forbrydelsen mod de polske fanger tilintetgjort.

KGB-formandens brev er et typisk eksempel på den totalitære holdning til den historiske virkelighed. George Orwell har formuleret dette med imponerende skarpsindighed:

De løgne, der organiseres af totalitære stater, er ikke, som det ofte hævdes, midlertidige instrumenter som for eksempel krigslist i militære operationer. De er integrerende bestanddele af totalitarismen - noget, som fortsat består, også når koncentrationslejre og hemmeligt politi ikke længere er nødvendige. (...) Totalitarisme har brug for en uafslædig forandring af fortiden, hvilket i længden fører til skepsis over for en objektiv sandhed.⁴

Den sovjetiske regerings kneb og fiduser til at føre den internationale offentlige mening bag

lyset, dens desinformationskampagner, diplomatiske protester og økonomiske pres har i det store hele kun været alt for effektive. Medskylden og den moralske apati hos mange vestlige statsmænd og intellektuelle bør heller ikke glemmes, lige så lidt som den misforståede pragmatisme hos nogle vestlige regeringer, som for at være imødekommende over for en supermagt overtog den officielle sovjetiske version og undlod at søge efter sandheden. Frem til Sovjetunionens sammenbrud blev mange historikere, som afviste den sovjetiske fremstilling, mistænkt – når de ikke helt åbenlyst blev beskyldt – for at bagatellisere eller endog at benægte nazisternes forbrydelser.

Hvorfor er det i dag, 70 år efter de grufulde begivenheder, nødvendigt at fortælle og genfortælle historien om Katynmassakren? Hvorfor er det nødvendigt, at vi undersøger de historiske omstændigheder, årsagerne og følgerne? Her vil jeg endnu en gang gerne citere Hannah Arendt, som i *Menschen in finsternen Zeiten* skrev:

For så vidt der overhovedet findes et ”opgør” med fortiden, vil det bestå i at genfortælle det, der har fundet sted; men heller ikke denne genfortælling, som former historien, løser nogen problemer eller lindrer nogen lidelser; den gør ikke endegyldigt op med noget. Den ansporer snarere til stadig gentagen fortælling, så længe betydningen af en tildragelse forbliver levende – og det kan være tilfældet gennem meget lange tidsforløb.

I Katyn-sagen er der særligt tvingende grunde til, at erindringen derom skal holdes i live. Først og fremmest forener Katyn meget af det, som gennem lang tid er blevet fortrængt eller slettet fra den europæiske bevidsthed. Enhver undersøgelse af massakren på de polske officerer ville skulle beskæftige sig med spørgsmålet om den planlagte opdeling af Europa mellem de to totalitære regimer som følge af den hemmelige tillægsprotokol til Molotov-Ribbentrop-traktaten. Dermed ville historikerne ikke længere kunne udelade disse systemers betragtelige tilnærmelse mellem 1937 og 1941. Det tætte tysk-sovjetiske samarbejde i denne periode var på ingen måde tilfældigt, men var snarere begrundet i deres kamp mod en fælles fjende,

⁴ George Orwell: *Rache ist sauer. Ausgewählte Essays II* (heri: Zur Verhinderung von Literatur). Zürich: Diogenes 1975, s. 83f

i deres fælles interesse i en opdeling af Europa og, som Jevgenij Gnedin, udenrigsminister Maxim Litvinovs nære medarbejder, sagde, i de ”strukturelle ligheder” mellem Stalins og Hitlers respektive systemer.

Dokumenterne over Katyn-sagen viser kun alt for tydeligt, hvad det var for strukturelle ligheder. De giver konkrete beviser på den grundliggende forbindelse mellem Hitlers og Stalins regimer, deres funktionsmåder og ideologier. Begge systemer var radikale, intolerante og ”revolutionære”; begge gik de ikke blot ind for vold til at skabe et ”nyt samfund” og tilintetgøre den fælles fjende, men de glorificerede endog volden; begge foretog de i praksis et fuldstændigt brud med ethvert princip i international ret og afviste princippet om individuel skyld og ansvar. Ganske vist udgjorde den nationalsocialistiske og den marxistisk-leninistiske ideologis modstridende oprindelser et muligt udgangspunkt for en konfrontation mellem nazismen og stalinismen, men en alliance i kampen mod den fælles fjende – liberaldemokratiet og socialdemokratiet – lå ligeledes helt og holdent inden for området af det mulige.

Også i dag er relevansen af Katyn ikke til at komme udenom, når det gælder sammenlignende forskning af den type begivenheder, der eufemistisk betegnes som humanitære kriser, det vil sige krigsforbrydelser, etniske udrensninger og masse mord. Et typisk kendetegn for de forskellige humanitære kriser er, at morderne gør sig massive anstrengelser for at sløre den historiske sandhed, at gøre ofrene ansvarlige og at forfølge vidner. Derfor bør de historikere, som i dag forsøger at drage en brugbar lære af Katyn, tænke over den tragiske skæbne, der overgik nogle af medlemmerne af den internationale lægekommission, som allerede i 1943 havde fældet en klar skyldsdømme over sovjetrusserne og senere blev udsat for massivt pres og repressioner. Endvidere står historikere i dag over for den vigtige opgave at skulle forklare, hvorfor demokratiske regeringer som Storbritanniens samt store dele af den vestlige offentlighed, især vestlige historikere, gennem et halvt århundrede opret holdt en pinlig tavshed, når de blev stillet over for

Sovjetunionens kyniske løgne og forfalskninger i Katyn-sagen.

Det er ligeledes nødvendigt at forstå bevægrunde for adfærden hos den store reformator Gorbatsjov, som hårdnakket blev ved med at nægte en offentliggørelse af det afgørende bevisstykke - endog til det punkt, hvor hans egen regering og hans egen politiske fremtid stod på spil. Det er en historiens ironi, at netop Gorbatsjov, som gjorde mere end nogen anden for at opnå det sovjetiske systems sammenbrud og en fredelig opløsning af Sovjetunionen, ikke ville bekræfte eksistensen af originaldokumenterne for Molotov-Ribbentrop-pagten og for befalingen til henrettelsen af de polske officerer. Gorbatsjov var partiapparatets mand; han brød aldrig fuldstændig med reglerne for adfærdsmønstret og holdningen hos en leder af Sovjetunionens Kommunistiske Parti. Han håbede at kunne fastholde Det Kommunistiske Partis ledende rolle og samtidig at kunne tilføre partiet demokratiske træk, som var helt igennem fremmede for dets ideologi, traditioner, struktur og organisation. Det lykkedes aldrig Gorbatsjov at frigøre sig fuldstændigt fra sin tætte forbindelse til den marxistisk-leninistiske ideologi.

Den modsætningsfyldte karakter af den afstalinisering, som blev indledt af Khrusjtjov og senere videreført af Gorbatsjov, førte til en eklatant modsætning mellem vurderingen af den stalinistiske arv og Stalins udenrigspolitik. Som russiske historikere har fremhævet det:

Millioner af stalinismens ofre oplevede på den ene side fordømmelsen af stalinismens politiske praksis og var på den anden side vidner til hyldesten af Stalins virke som marxistisk statsmand, der førte landet ind i en ’lysende kommunistisk fremtid’, og oplevede altså en idealisering af det totalitære staliniske system.⁵

I dagens Rusland genspejles denne modsætning ikke kun i de nye historielære-bøger i skolerne og på universiteterne, men også i seriøse historikeres arbejde. Således refererede det toneangi-

⁵ I. Iazhborovskaia, A. Iablokov, V. Parsadanova: *Katynskii sindrom v sovetsko-pol'skikh i rossiisko-pol'skikh otnosheniiakh* (Moskva: ROSSPËN, 2001), s. 230

vende russiske *Journal for Samtidshistorie* senest i dettes indledning til offentliggørelsen af vigtige dokumenter – protokoller over Stalins møder med polske repræsentanter i årene 1943-44 – indirekte til Katynmassakren:

Forhåbningerne om at kunne fastholde konstruktive polsk-sovjetiske relationer svandt, da USSR afbrød de diplomatiske forbindelser til den polske eksilregering, idet det opfattede den polske reaktion på de tyske informationer, ifølge hvilke sovjetrusserne var ansvarlige for massakren ved Katyn, som en antisovjetisk kampagne uden fortilfælde.⁶

Spørgsmålet om, hvorvidt informationerne om Katynmassakren var sande eller ej, ignoreres fuldstændigt, mens den kunstige indignation over ”en antisovjetisk kampagne uden fortilfælde” præsenteres som en historiemæssig retfærdiggørelse af Stalins afbrydelse af de diplomatiske relationer til den retmæssige polske regering.

Endelig er der behov for yderligere forskning i Katyn-sagen, fordi der til stadighed dukker nye informationer op om forberedelsen til og gennemførelsen af massakren. Allervigtigst er det imidlertid, at for de tusinder af pårørende, venner til og efterkommere af ofrene, som aldrig har erfaret noget om deres kæres skæbne, er Katynmassakren ikke historie, men en del af deres daglige liv. Katynmassakrens ofre blev ikke begravet i afmærkede massegrave, og deres familier er derfor berøvet enhver mulighed for i det mindste at kunne besøge deres grave. I 1989 indledte den russiske militære statsadvokatur en undersøgelse af Katynmassakren, der blev betegnet som et folkemord – en forbrydelse, for hvilken der ikke gælder nogen forældelse. I 2004, kort før 65-året for massakren, standsede Den Russiske Føderations militærdomstol undersøgelsen med den begrundelse, at Katynmassakren ikke kunne klassificeres som folkemord, og at NKVD's fremfærd mod polske borgere havde været i overensstemmelse med den daværende strafferet. Endvidere erklærede militærdomstolen, at 36 af de 183 dokumentmapper,

som var blevet samlet under forløbet af undersøgelsen, indeholdt ”statshemmeligheder” og yderligere 80 informationer af fortrolig og hemmelig karakter. På forhånd fik historikerne altså kun adgang til 67 af de 186 dokumentmapper, som de militære anklagere havde samlet. Den russiske militærdomstol erklærede dog, at den inden for rammerne af den russiske føderationsret ville overveje at tage Katyn-ofrenes sag op med henblik på en rehabilitering af ofre for politisk forfølgelse.

Militærdomstolens beslutning om at klassificere dokumenter vedrørende Katyn-sagen som ”hemmelige” øgede offentlighedens mistanke i såvel Rusland som internationalt om, at det her drejede sig om på gammel manér at revaske det sovjetiske regimes forbrydelser. Den Russiske Føderationslov om rehabilitering af ofre for politisk forfølgelse betinger, at processen for Katyn-sagen ikke kan afsluttes, uden at navnene på de ansvarlige – såvel på ophavsmændene som på organisatorerne og gerningsmændene - efterforskes og offentliggøres. Efter Sovjetunionens sammenbrud blev organisatorerne og de, som udførte deres befalinger, identificeret. Mens vestlige stater fortsætter med at efterforske og straffe nazisternes forbrydelser, er der i Rusland ikke blevet stillet en eneste morder for retten, lige som en politimæssig efterforskning heller ikke er blevet indledt.

Slægtninge til og efterkommere af ofrene for Katynmassakren har indledt en proces til rehabilitering af ofrene. De støttes af *Memorial Society*, et selskab af russiske og udenlandske historikere, som beskæftiger sig med den sovjetiske historie – især med dens skjulte sider. I januar 2006 modtog enken til en i 1940 ved Katyn skudt officer, som havde krævet en officiel rehabilitering af sin mand, fra statsadvokaturen følgende afvisning: Hverken Deres ægteemand eller de øvrige officerer kan rehabiliteres, idet

Rehabiliteringsloven kun gælder for ofre for statslig repression. Under efterforskningsprocessen fremgik det imidlertid, at selve paragrafen i den russiske Straffelov fra 1926, som blev anvendt til at dømme de polske officerer, ikke kunne klarlægges, da alle relevante dokumen-

⁶ A. Noskova, Predislovie: ”Stalin i Polsha. 1943-1944 gody. Iz rassekrechennykh dokumentov rossijskikh arkhivov”, i *Novaja i novejsjaja istoria*, nr. 3, 2008, s. 108

ter er blevet ødelagt.

Det er intet andet end bureaukratisk foragt for og en hån mod retfærdigheden.

Den russiske Højesteret rehabiliterede nyligt under pres fra den ortodokse kirke zar Nikolaj II og hans familie, som var blevet skudt i 1918, uden at henholde sig til de paragraffer i Straffeloven, på hvis grundlag de var blevet dømt. Men da slægtninge til ofrene for Katynmassakren i maj 2008 forsøgte at anfægte beslutningen om at indstille undersøgelserne af Katynmassakren, afviste domstolen i Moskva at overveje sagen med den begrundelse, at materialet indeholdt statshemmeligheder. Nu bringer *Memorial Society* sagen for Den Internationale Menneskerettighedsdomstol i Strassbourg. Processen går videre, mens den generation, som har gennelevet begivenheden, forsvinder ud af billedet. Som formanden for *Memorial Society*, Arsenij Roginskij, med rette fremhæver, afhænger såvel den russiske nutid som fremtid af, at der gøres op med fortiden, hvilket betyder, at der er behov for en ærlig og omfattende analyse af den sovjetiske masseterror. Denne konklusion burde udstrækkes til hele Europa – og videre ud.

* * *

Om Victor Zaslavsky

Victor Zaslavsky (1937-2009) blev født i Leningrad (i dag Sankt Petersborg). Han arbejdede i ti år som ingeniør og underviste derefter i sociologi på Leningrads universitet. I 1975 forlod han Sovjetunionen og blev canadisk statsborger. Han var siden da gæstprofessor ved en lang række universiteter og var senest professor på *Libera Università Internazionale degli Studi Sociali* i Rom.

Zaslavsky har skrevet flere bøger om Sovjetunionen, herunder ”*Pulizia di classe – il massacro di Katyn*” (Klasseudrensning – massakren ved Katyn), der er oversat til flere sprog – bl.a. tysk og engelsk -, og for hvilken han i 2008 modtog Hannah-Arendt-prisen.

Om ”Hannah-Arendt-prisen for politisk tænkning”

”Hannah-Arendt-prisen for politisk tænkning” er indstiftet af *Heinrich-Böll-Stiftung*, en institution der har tilknytning til partiet *Die Grünen*, og senatet i *Freie Hansestadt Bremen*. Modtagerne af den årlige pris på 10.000 euro udpeges af en uafhængig, international jury.

Om prisen skriver *Heinrich-Böll-Stiftung*:

Hannah-Arendt-prisen blev oprettet i 1994. Med den årlige tildeling af prisen skal ikke blot Hannah Arendt mindes, men også hendes betydning for en fornyelse af den politiske tænkning leve videre. Som knap nogen anden forholdt Hannah Arendt sig til sin tids udfordringer og til det politiske modernes skyggesider. Uden hendes beredskab til at inkludere sig på det uhørte og det ukendte i det 20. århundredes rædsler, ville hendes enestående og radikale tilgang til totalitarismen ikke have været tænkelig.

Hannah-Arendt-prisen er ikke en akademisk pris, men en pris, der er åben for alle.

Med prisen hædres personer, hvis virke og værker i Hannah Arendts tradition bidrager til offentlig politisk tænkning og handlen. Den orienterer sig mod personer, som har påtaget sig en risiko i det offentlige rum og erkender og formidler det nye i en tilsyneladende lineær fremadskridende verden.

Forlaget ELLEKÆR ApS
Holbergsgade 13
4200 Slagelse
www.ellekar.dk
Publiceret oktober 2017
Grafisk udformning: Dorte Pugliese
Billedredaktion: Jens Ellekær

Dette skrift er licenseret under en Creative Commons Kreditering-Ikkekommerciel- Ingen afledninger 4.0 International-licens.